

5. Alkímia a középkori festészetben

Hieronymus Bosch kapcsán.

A megrendelő szerepe

A továbbiakban Wilhelm Fraenger értelmezése nyomán ismertetjük a Bosch oltárképét.

Fraenger felvetése szerint a Bosch-életmű két alapvető kategóriájához két egymással ellentétes felfogású megrendelőt kell feltételeznünk. Az egyik az egyház, az oltár hagyományos öre, a másik minden jel szerint annak ellenlábasa. Ez a testület, Fraenger szavaival, új bort töltve a régi tömlőbe, megtartotta az oltár hagyományos formáját, de újszerű, merész tartalommal töltötte meg, amely szétrobbantotta a régi kereteket. Ez a másik megbízó, aki az egyház bűnei mellett a pogány bűnök ellen is küzdött, feltehetően a reformáció előtti kor valamelyik szakadár keresztény csoportosulásában keresendő.⁹⁸

Fraenger három kép mögött sejt más megrendelőt, mint az egyház. Ezek: *A gyönyörök kertje*, *Szénásszekér-triptichon*, *a Szent Antal megkísértése* triptichon. A továbbiakban így fogalmaz: „Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hármas oltár terve nem »festői« iniciatívából származik, hanem egy olyan gondolkodási rendszerből, amelynek alapja három diszciplínát fog át: a teológiát, a természetfilozófiát és a pedagógiát. [...] Ezt csak egy sokoldalúan képzett teológus tehette, akinek bibliamagyarázatában az alkímia titkos nyelvezetének és az újpüthagoreus zeneelmélet számmisztikájának egymástól nagyon is távol eső területei álltak rendelkezésére.”⁹⁹

Fraenger feltételezi, hogy az említett Bosch-festmények megbízója *Jacob van Almaengien alias Philips van Sint Jan* volt. Almaengien zsidókeresztény volt, a kora keresztény és gnosztizáló eboniták elkésett képviselője. Ez a vallási tömörülés, amelyet a zsinagóga és az egyház egyaránt eretneknek nyilvánított, a szigorúan megtartott mózesi törvényt egy messianisztikus Krisztus-hittel kapcsolta össze.¹⁰⁰ Mindemellett úgy vélték, hogy a krisztusi szellem már Jézus előtt hét inkarnációban (Ádám, Hénok, Noé, Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes) megnyilvánult, és majd a messianisztikus végső időkben új Ádám-Krisztusként újra megváltja a világot. A szekta a 13. századi virágzása után olyan kevéssé körvonalazható sektákba olvadt bele, mint az úgynevezett Szabad Szellem Testvérei.¹⁰¹ Ez utóbbi csoportosulás a német nyelvterületen a Rajna vidékén, Bazel, Strasbourg, Mainz és Köln környékén terjedt el, és eljutott egészen Németalföldre. Tagjai azért nevezték magukat Szabad (vagy Magasztos) Szellem fivéreinek és nővéreinek, mert a Szent Szellem (Szentlélek) megtestesülésének hitték magukat, akik ezáltal a szellemi tökéletesség szintjére emelkedett embernek hitték magukat, akik nem követnek el vétket, ha a test gyönyöreit élvezik, és így már a Földön is paradicsomi ártatlanságban élhetnek.¹⁰²

⁹⁸ Fraenger 1982: 10.

⁹⁹ Fraenger 1982: 131.

¹⁰⁰ Fraenger 1982: 248.

¹⁰¹ Fraenger 1982: 249.

¹⁰² Fraenger 1982: 16.

10. kép. Hieronymus Bosch: Szent Antal megkísértése, 1505–1506, belső szárnyak

Almaengien 1496-ban megtért az egyházhoz, és Hertongenboschban maga Szép Fülöp, Kasztília későbbi királya jelenlétében keresztelték meg, keresztzülei pedig a herceg és két kamarása volt. Ezzel egy időben Almaengien belépett a „Miasszonyunk kiváló rendjé”-be. A jegyzékekben neve előtt szerepel a „Mester” azaz Magister, ami akadémiai fokozattal rendelkező emberre utal. A fényűző keresztelő ellenére néhány év múlva Almaengien visszatért régi hitéhez.¹⁰³

Fraenger úgy vélekedik, hogy a megbízó zsidókeresztény volta, valamint a szakadár keresztény szektákhoz való tartozása sok mindent megmagyaráz Bosch képein, és elemzésében mindezek nagy súlyt kapnak.

Az interpretáció. A táblakép két külső és három belső festményből áll. A triptichon belső részén látható három festményen a szent körül az emberi tévelygések fogalmazódnak meg, míg a kívül álló két szárnyon Krisztus szenvedéstörténetének két jelenete (*Krisztus elfogatása, Veronika*) látható.

¹⁰³ Fraenger 1982: 249.

11. kép. Hieronymus Bosch: Szent Antal megkísértése, 1505–1506, külső szárnyak

Elemzése során Fraenger a figurák csoportjait, illetve jeleneteket tekinti egységnek, de siet minden esetben felderíteni az egyes csoportok, jelenetek egymáshoz való kapcsolatát is. Ezeket a jeleneteket egy-egy névvel látja el a jelenet jellegétől függően.

A triptichon belső részének középső táblaképén Fraenger három csoportot határol el: az első csoport a kerek asztal köré szerveződik. A másodikat, amely balról lép be, bosszúálló szellemek karának nevezi. A harmadik csoport az oszlop jobb oldalánál a vízben álló áldozatok kara. A központi jelenetben a remete térdre ereszkedve könyököl egy romos épület alsó párkányán. A szerzetescsuhája vállán látható a jele, a *tau* betű, derekáról lelóg egy füzér, végén a kereszt, talán az olvasója lehet.¹⁰⁴ Keze mintha kereszt rajzolása közben állt volna meg, vagy legalábbis arra készül. Ez a gesztus a háttérben látható kápolna Krisztusának gesztusával rokon. E kétszeres pecsét okán a kápolna megközelíthetetlen marad a gonosz számára.

¹⁰⁴ Nyilvánvalóan a remete életében nem volt használatos az olvasó. Időnként előfordulnak a képzőművészet történetében ehhez hasonló anakronisztikus ábrázolási megoldások.

12. kép. Hieronymus Bosch: Szent Antal megkísértése, 1505–1506, egyes jelenetek elkülönítése Wilhelm Fraenger elemzése nyomán

13. kép. Hieronymus Bosch: Szent Antal megkísértése, 1505–1506, kerekasztal-jelenet

Antal arca pontosan a táblakép közepén van. Tekintete feltűnően nyugodt ahhoz viszonyítva, ami körülötte zajlik, és mintha egyenesen a kép előtt álló szemlélőre nézne. Nyugodt és derűs tekintete példázza a tant: csak egy iszonyodó és vigasztalan kedélyt lehet démoni fenyegetésekkel megfélemlíteni, a vidám és bizakodó kedéllyel szemben azonban mindezek a fenyegetések kudarcot vallanak. A démoni lények mintha nem is törődnének a remetével. Kizárólag saját ténykedésükre figyelnek, és uralják a jelenetet. Talán azért, mondja Fraenger, mert ezzel nyilvánítják ki azt, hogy számunkra nem létezik a keresztény isten.¹⁰⁵

A remete háta mögött álló társaság méltán keltette föl a mindenkori értelmezők figyelmét. A társaság egy kerek asztal körül gyűlt össze, amely a misztikus gyűlések, szellemidézések nélkülözhetetlen eszköze. Fraenger három papnőről beszél, akik feketemisést tartanak. Az első nő, akinek a tekintetében a „hisztérikusan elszabadult fanatizmus”¹⁰⁶ játszik, és aki a bűnös kelyhet nyújtja, olyan főköttöt visel, amelynek bojtjai kígyófészekhez hasonlóan tekerednek. A második nő arca élettelenül fehér, ruházata hasonlóan világos, és egy rózsaszínű „ostyát” vesz fel az asztról. A harmadik, dajkaszerű néger nőt Fraenger az éj ősanyjaként értelmezi. Ő emeli magasra azt a lunáris ezüsből készült tálcat, amelyen egy tojást tartó béka látható.

Fraenger szerint a béka kultikus bálvány, a Heket-varangy, amely „hússzínű alakban száll föl a holdas éjszakából és a világtojást örökké új nemződéshez juttatja. Heket, Antinoé varangyistennője, »minden létezés öreganyja«-nak számított, akinek egyedüli hivatása, hogy vég nélküli fogantatások és születések során továbbörökítse a világtojást. Varangy alakjában a mocsár jelenik meg az androgün önmegtermékenyítés ősokeként, hiszen – a hermopoliszi rendszer szerint – egyiptomi panteonja, négy férfi ősisége is a varangyra megy vissza, amennyiben a négy béka alakú őslény, a Sötétség, a Végnélküliség, a Rejtőzködés és a Semmi négy kígyóval párosodott”.¹⁰⁷

Értelmezése szerint ilyen, a varangy és a kígyó közötti menyegző elevenedik meg a papnők kultikus misztériumában. A nemzés aktusa az első papnő gesztusában érhető tetten: a papnő jobbával a kelyhet nyújtja, baljával kígyós főköttőjének szalagját ez öle felé feszíti, ezzel saját erogén zónája felé vezetve a szalagban rejlő démonikus kígyóerőt. Fraenger felhívja a figyelmet arra, hogy ez a szexuálmágikus eljárás a festmény jobb szárnyán is visszatér.

A disznóképző figura fején ülő bagoly a tudást szimbolizálja, de ugyanakkor a sötétséget is, éjszakai ébersége okán. Ez a két minőség azonban a középkorban nem válik el olyan élesen egymástól, hiszen a magukat tudósoknak valló személyek csak ritkán folytathatták tevékenységüket a „napvilágnál”, azaz hivatalosan, az egyház tudtával és engedélyével. Eredményeik legtöbbször ellentmondtak a hivatalos ideológiáknak még akkor is, ha néhányuk megpróbált egy vélhető arany középutat találni a két világszemlélet között.¹⁰⁸ A disznóképző

¹⁰⁵ Fraenger 1982: 322.

¹⁰⁶ Fraenger 1982: 324.

¹⁰⁷ Fraenger 1982: 324. Lásd még Buzzati–Cinotti 1994: 106.

¹⁰⁸ Seligmann 1997: 79.

alak mögötti púpos szolgál csak megerősíti a jelenetnek ezt a misztikus jellegét. A disznófejű alakot Fraenger az „ellenség”-ként értelmezi.¹⁰⁹

Ennek a központi csoportnak számos értelmezése született. Egyesek alkímista szeánszra utalnak (a varangy az alkímista kén, a tojás a természetellenes nemzés olvasztótégelye, a női ruhák színe – fehér, rózsaszín, vörös – az átalakulásban levő matéria fázisaira utal), mások asztrológiai értelemben a hét főbűnre és a bolygókra való utalásként értelmezik ezt a csoportot.

Még ebben a térben, de kissé távolabb, mintegy szemben az asztaltársasággal, ül egy piros köpenyes, keménykalapos alak. Előtte egy fehér kendőn egy bokától levágott emberi láb látható. Leírások koldusnak nevezik, aki a maga elé tett végtaggal akarja meghatni a potenciális adakozókat. Ezen túlmenően valószínűnek látszik, hogy ez a levágott lábú alak azért van ezen a festményen, méghozzá egy elég jelentős központi helyen, mert a végtagja révén szorosan kapcsolódik a remetéhez: az anyarozsmérgezésben megbetegedett emberek egyike lehet ő, aki már átesett az antoniták által is gyakorolt amputáción.

A csoporttól balra éppen színre lép a *bosszúálló szellemek kara*. Ezzel kapcsolatban Fraenger a Mózes V. könyvéből idézi Mózes énekét. (5. Mózes 32: 15–33)

Íme, a hivatkozott locus néhány sora:

„Azzal ingereltek őket, ami nem isten; hiábavalóságokkal bosszantottak engem; én pedig azzal ingerlem őket, ami nem népem: bolond nemzettel bosszantom őket.” (5. Mózes 32: 21)

14. kép. Hieronymus Bosch: *Szent Antal megkísértése, 1505–1506, a bosszúálló szellemek kara*

¹⁰⁹ Flaubert művében Antal gyanakodni kezd, és azt kérdezi társától, ki ő. A társa azt válaszolja: „A tudás vagyok.” A remete így válaszol: „Azaz a Sátán.”

A bosszúállás jahvei fenyegetésének eme szavai ihlették Fraenger szerint azt a képi világot, amelyben csak egyetlenegy ember őrizte meg az Istenhez való hasonlatosságát: Antal, az Isten igaz szolgája. És a bosszúálló szellemek kara elindul:

„Éhségtől aszottan, láztól emésztetten és keserű dögvésztől – a vadak fogait is rájok bocsátom, a porban csúszók mérgével együtt.” (5. Mózes 32: 24)

A menet elején két páncélba öltöztetett kutya halad. Utána egy fehér fejkendős, sötét köpenyes, vörös harisnyás alak, akinek a fején egy fűzfa hasított törzse képez kalapot. Fraenger emlékeztet arra, hogy a fűzfa sajátosan boszorkányfa. Egy 15. századi orvos-ságos könyvre hivatkozik, amely szerint a gyorsan növekvő fűzfaágakkal háborús szemfényvesztést lehet véghezvinni: olyan hadsereg előhívását remélték, mint amilyen a jobb szárnyon a két torony között is látható. Ehhez varázsigéket mondtak, és a friss fűzfaággal csapkodták a vizet.¹¹⁰ A boszorkány egy olyan szörnyet hurcol, amelyet nyilával megsebesített, és most kényszeríti arra, hogy mellette lépkedjen. Figyelemreméltó kapcsolata van a fűzfa-varázslattal, ugyanis ő a bibliai „Légió”-nak nevezett démon: „Légió a nevem, mert sokan vagyunk.” (Márk 5: 9) Ekképpen fonódik össze a bibliai jahvizmus és a fűzfa-varázslat képi világa.

A boszorkány kísérője egy vízipocok, fején egy friss virággal tele törött korsó. Tróféája a hóhérkerék, rajta egy emberi láb, egy holló és egy rákakasztott disznó. Az állatbíráskodás az a középkorban ismeretes szokás, amely szerint az olyan háziállatokat, amelyeket emberek súlyos megsebesítésével vagy megölésével gyanúsítottak, szabályosan halálra ítélték, vádemeléssel, ítélkezéssel és az ítélet végrehajtásával. Ezeket a kivégzéseket is a hóhér végezte. A képen látható, fejjel lefele felakasztott disznó hasába karót szúrtak, akárcsak azon halottak esetében, akiknek bosszújától bizonyos okokból tartottak. A kép így azt sugallja, mintha már egyszer elföldelték volna ezt a kivégzett disznót, de a pocok kihantolta és a kerékre kötözte. Mindezek nyilván akkor kapnak még nagyobb súlyt, ha szem előtt tartjuk azt, hogy milyen mérhetetlen undor övezi a zsidók körében a disznót. Ehhez hozzáadódik a kihantolt rém teteme – és ezzel valóban egy olyan káromló és ingerlő képet kaptunk, amelyhez képest Fraenger szerint „a reformáció évszázadának bizonyos uszító képei pusztán jóra való, becsületes emberek szerény gorombaságai” lehetnek.¹¹¹

A táblakép bal alsó részén látható *mocsár* jelenetében egy óriásira terebélyesedett mandragóra éktelenkedik. A nagy méretű gyümölcs viszont élettelen, belül üres, egy száraz ág lóg ki belőle.

A mandragórát már az ótestamentum pátriárkái idején nemi izgatószerként ismerték.¹¹² A nadragulyához, a maszlaghoz hasonlóan ez is a burgonyafélékhez tartozik, és szintén rendkívül mérgező növény. Alkaloidája szédülést, vad álmokat, mámoros izgalmat, és vitustáncszerű rángatózást okoz. Ezért a mandragóra görög neve „kirkeia” – azaz Kírké növénye.

¹¹⁰ Fraenger 1982: 364.

¹¹¹ Fraenger 1982: 364–365.

¹¹² 1. Mózes 30: 14–16.

15. kép. Hieronymus Bosch: *Szent Antal megkísértése, 1505–1506, mandragóra a mocsárban*

A mandragóra önmagában a termékenység képzetére utalna, ám ez belül üres, és a belőle kilógó száraz ág csak erősíti a terméketlenség, a halál jelentéskörét. Üzenete azt a halál jegyében álló létezés vezérgondolatát követi, amely Fraenger szerint az egész táblaképből kiolvasható.

A száraz ágon egy kosár függ, a kosárban egy meztelen és lapos, mellek nélküli, vézna öregasszony ül. Kezében kardot tart és dühösen ordít. Előtte egy liba nyújtja a nyakát. A libának sem tollai, sem szárnya nincs. Ezt a megkopasztott madarat valami belülről mozgatja: szájánál látható, hogy egy másik állat rejtőzik benne. Ez kámzsaként a fejére húzta a liba gégejét, s ebből dugja ki barna orrát. Fraenger így fogalmaz: „A libabőrbe rejtőzködő állatnak igen régi családfája van, amely a fűzfa kosár motívumához hasonlóan a hellenisztikus misztériumok világában gyökerezik: ez az Ízisz-mellnek megfelelő fallikus szimbólum. [...] A csupasz liba, tojás alakú testével az anyagi világ női őselvét: a materiát ábrázolja. Bosch csak azért rajzolta szárnyatlannak és tollatlannak, hogy az önmagába zárt oválist megmutassa. Tojás formájában... ez a liba a Plutarkhosz „Szümposzion”-ában felvetett kérdés szerint, hogy mi volt előbb, a tojás vagy a madár – a tojást kihordó madár s a tojásból előbújó madár egyszerre. Ezen a vak körforgásban mindig újjászülető materián a halál katonája lovagol, ami a neki újra meg újra áldozatul eső, erőszakkal elragadott generációkat allegorizálja.”¹¹³

¹¹³ Fraenger 1982: 373.

A libán ülő alak – a halál katonája, ahogy Fraenger nevezi – hárfán játszik. A Zsoltárok könyvére utal a szerző: „Bölcs mondás felé fordítom fületem, hárfadallal magyarázom meg rejtélyemet.” (Zsoltárok könyve 49: 5)

És a rejtélyes üzenet? A halál jegyében álló létezés, a középkor végén annyira ismert haláltánc. Néhány erre utaló szöveget hív segítségül az elemző:

„De meglátja! A bölcsök is meghalnak; együtt vész el bolond és ostoba, és gazdagságukat másoknak hagyják.” (Zsoltárok könyve 49: 11)

„Nincs-e bennünk a halál minden pillanatban? Élve vagy holtan, mondja Herakleitosz, ébren vagy alva, fiatalon és öregeken mindig egy és ugyanaz, mert ez csak amabba, amaz pedig megint ebbe alakul.” (Plutarkhosz levele ad Appolon 7)¹¹⁴

„A vak körforgásban tovább plántálódó természet, bármeddig jussunk is, mindig a halál szörnyű uralma marad; mindenütt szörnyűséges hirtelen átalakulások, örvények feloldhatatlan láncolata a zabálás, a legveszettebb elbizakodottság birodalma, szerencsétlenséggel terhes mérhetetlenség. Az a kevés fényes pont csak annál szörnyűbb éjszakát világított meg, és a legválogatottabb szörnyűségeknek kellett minden élőt érzéketlenné félemlíteniük. Üdvözítőként áll a halál az árva emberi nem oldalán, hiszen halál nélkül a legőrültebb lenne a legboldogabb.” (Novalis)¹¹⁵

A mocsár-jelenet két másik figurája is a fenti gondolatkörbe tartozik. A pontyról azt tartották, hogy megtermékenyülés nélkül, a puszta iszapból keletkezik, és neme nincsen. A másik állat, a kacsza értelmezése során Fraenger D. Bax gondolatmenetét követi. Bax kiemeli, hogy az állat neve német nyelven *Ente*, amely egybecseng a vég jelentésű *ende* szóval. Bax olyan korabeli illusztrációkra utal, amelyek ezt az összecsengést használják fel, például egy kacsza a hátán viszi a világgyolyót, a következő felirattal: „t Endt draegt de last”. A szójáték többszintű: *last = teher* és *laatst = utolsó*, valamint *Endt = Ente = kacsza* és *ende = vég*.

A mocsári óriásmandragóra átmutat a táblakép jobb alsó részén látható jelenetre, és elvezet a ló-korsón ülő nemesifjún uralkodó Kirké-varázslat megoldásához. Itt, a tábla jobb oldalán menetel az *áldozatok kara*.¹¹⁶

Az áldozatok karának egyik tagja, a nemesúrfi varázslat áldozata lett: vadászterülete mocsárrá, lova korsóvá változott, ő magát is tollak borítják és szárnyai lettek, és úgy tűnik, mérgezés áldozata lett. Az ifjú nemes tüskés feje két különböző növény terméséből és virágjából áll. A virág, vagyis a fej felső része mezei aszat (*Carduum arvense*), a tüskésbuzogány egy maszlagfej (*Datura stramonium*) tövises termésburka, amely szintén a boszorkánypatika alapanyaga volt¹¹⁷.

¹¹⁴ Idézi Fraenger 1982: 370.

¹¹⁵ Idézi Fraenger 1982: 371.

¹¹⁶ Fraenger 1982: 365.

¹¹⁷ Recens adatok is ismertek a használatáról: magyaralkói (Kalotaszeg) adat szerint a pálinkába teszik, hogy „bolonduljanak tőle”, Kóczyán et al. 1977, idézi Péntek–Szabó 1985: 147.

16. kép. Hieronymus Bosch: *Szent Antal megkísértése*, 1505–1506, az áldozatok kara

Ennek a növénynek a magja idézi elő a Bosch által ábrázolt egyensúlyzavart, ólomehéz nyomást a tarkón, felfokozott, bár cél nélküli mozgásigényt, s egy zavaros én- és tárgy tudat érzékszalódását, hallucinációkat és delíriumokat.¹¹⁸ Mivel Bosch ennyire szak-szerűen és élményszerűen tudja visszaadni eme gumós növények narkotikus hatását, Fraenger feltételezhetőnek tartja azt, hogy ő maga ismerte őket, s így a holland festőt Thomas de Quincey, Charles Baudelaire és Edgar Allan Poe előfutárának lehet tekinteni, akik tudatosan állították a kábítószereket a művészi alkotás szolgálatába.¹¹⁹

A nemesúrfi társaságában egy fűzfa-hölgy utazik, lova patkánnyá változott, azonban drága nyerge még jelzi származását. Kéregkebléhez gyereket emel. Előttük egy idős úr lovagol, kalapjának kék színe az ördögre utal a Bosch festményein. Hátára egy tükröt vagy asztallapot erősített, Fraenger ezt a Szent Pál rómaiaknak írt levelének egyik locusával hozza kapcsolatba: „Asztaluk változzék forgótörré, társaiknak legyen csapóhurok!” Az előttük lovagoló urat még csak most kezdi szédíteni a varázslat, de fején ott látható a

¹¹⁸ Fraenger 1982: 366–367.

¹¹⁹ Fraenger 1982: 367.

mandragóra gyümölcse, jelezve, hogy a varázslat őt is elérte. Ennek a csoportnak az utolsó tagja a bosszúálló szellemek karához hasonlóan egy kísérteties lovag. Ennek az alaknak a megisméltése Fraenger szerint a két jelenet belső összefüggését hangsúlyozza.

A triptichon bal oldali táblaképén az ördögök repülésre próbálják bírni az imádkozva ellenálló remetét. Lennebb a társai támogatják. Bosch az első nagy festő, aki a legendából ismert motívumnak, a szent repülésének egy festményt áldozott.

17. kép. Hieronymus Bosch: Szent Antal megkísértése, 1505–1506, bal szárny

Az elemzők nem említik bár, de a legendák az itt ábrázolttól kissé eltérően írják le a levegőbe emelést. A szövegekben ugyanis nem az ördögök emelik a remetét, hanem az angyalok. Az ördögök vitatni kezdik azt, hogy Antal elég büntelen ahhoz, hogy megérde-

melje a felemelést, az angyalok visszavágnak, és megnyerik a szócsatát. Ezek után zavaraltanul folytatják útjukat, majd visszaviszik a remetét.

Boschnál szörnyek emelik a levegőbe Antalt, és láthatók a remete imára kulcsolt kezei.¹²⁰ A felemelés tehát itt része a kísértéseknek. Fraenger úgy véli, hogy egy hátán fekvő béka hordozza a remetét. Ez véleménye szerint szoros összefüggésben van a középső táblakép béka-bálványával, aki körül a feketemise folyik, illetve a jobb oldali táblaképen megjelenített békanásszal. A barátságatlan felemelkedést követően látjuk a kép alsó részében, amint egy hídon át haladva három társa támogatja a megkínzott remetét.

A kép tele van a középső tábláról már ismert, öntörvényűen ténykedő lényekkel. A híd alatt egy összeesküvés szövődik. Egy groteszk madárember korcsolyázik a híd alatt a jégen, hírvívó lehetne, csőrében egy levél alig kibetűzhető felirattal. Fraenger szerint tükörben „Protio” olvasható rajta, amit ő a Protestáció rövidítéseként értelmez. Egy klerikus olvas fel valamit a híd alatt – már a helyszín is kellően semleges és félreeső egy összeesküvéshez –, egy patkány és egy hód hallgatják. Fennebb, egy nagy hal hátán templom látható, és az áldozatai: a kishalak, akiket csellel fognak el és húznak be a nagyhal által jelzett „egyházba”. A híd íve alatt szőtt összeesküvés itt éri el célját: „ezt Bosch egy szemléletes hasonlattal mutatja be: a kék sapkás klerikus, az egyház képviselője ugyanolyan bűnügyi kapcsolatban áll a leviatán hátán levő templomtoronnyal, mint a sátáni korcsolyás a kormányos machinációival és mint a gyilkos módon bekebelezett hal a dolmányos varjával, mely átlótt mellett fekszik a bazilikusztojás és az összeesküvők között.”¹²¹

Érdeemes felidézni egy pillanatra a Fraenger megjegyzését, mely szerint sokáig azért nem sikerült megfelelő értelmezési keretet találniuk az elemzőknek, mert nem találták meg azokat a szövegeket, amelyek segítségével ez megvalósítható. Hozzátenném, pontosabban a szövegekből kirajzolódó világkép segítségével. Nos, a bal oldali tábla szélén látható három alak közül az utolsó egy antropomorf testű, de szarvasfejű figura. Fraenger a következőket írja erről a csoportról: „Főpapi mágus mutatja a sátáni zarándokút célját. Mindenhatóan kinyújtott jobb kezéről hiányzik a mutatóujj, ami a – Boschnál kezükön lábukon csak négy ujjat viselő – démonok közé sorolja. Fején magas, hegyes mitra ül, rajta a napkör; eretnek püspökbotját pedig félhold díszíti, úgy látszik tehát, hogy a kozmosz teljhatalmú ura. Félig eltakart arcából fekete, varázserejű szempár villog. Egy különleges szarvas kíséri: állati gerjedelme egy bíboros öltözkéiben bújik meg.”¹²²

A szarvasfejű alak szerzetesek társaságában rögtön eszünkbe jutja a *Patrasi legenda* szarvasagancsot viselő, Agathonnak nevezett alakját, aki a legenda szerint a bűnei miatt lett a szarvashoz hasonló. Vajon, van köze a festményen látható szarvasfejű alaknak a legendabeli alakhoz, aki később, amikor elnyeri felmentését és bűneinek bocsánatát, a szerzetesek veze-

¹²⁰ Flaubert saját bevallása szerint a Bosch-festmény alapján írta meg a *Szent Antal megkísértése* címet viselő korai munkájának néhány jelenetét. Nála is a gonosz emeli a levegőbe Antalt, és Flaubert ennek különleges szerepet szán: a kísértés egyik utolsó eszköze ez, amikor az elképedt remete a csillagok között emelkedik, és letekint a Földre – valahogy úgy, ahogy Goethe Faustja és Madách Ádámja teszi repülése alkalmával.

¹²¹ Fraenger 1982: 376.

¹²² Fraenger 1982: 380.

tője lesz? Nem igyekszem azt állítani, hogy Bosch ezzel a jelenettel éppen erre a legendarészre kívánt utalni (magam amúgy is sokkal visszafogottabban bánnék olykor azokkal a jelmagyarázatokkal és értelmezésekkel, amelyeket Fraenger ad), ám azt az elképzelést, amely szerint a bűn és az állati alak vizuális ábrázolásokon összekapcsolódik, itt is tetten érhető.

A jobb oldali táblaképen feltűnik a folyóban fürdőző mezítelen nő alakja, amelyet legtöbb elemző a *Vitae patrum*ból eredeztet.¹²³ A remete elmélkedve tartja távol magától a gonoszt, tekintetét ismét a képet szemlélők, és nem a körülötte történők felé fordítja.

18. kép. Hieronymus Bosch: Szent Antal megkísértése, 1505–1506, jobb szárny

---

¹²³ Kivétel Fraenger 1982.

Három, rituálisan meztelen férfi alakja áll szemben a középső tábla holdas éji ornátusba öltözött három hetérájával. Egy varangy előtt tartanak infernális vacsorát. Kettőjük kasztrálnak bizonyul. A szemben álló jobb lába meztláb a földön van – sok kultikus cselekedetben rituális előírás a meztelen talp, mint varázslat – megkötő erő. A bal lába egy hasas korsóban van, Fraenger szerint az anyaöl agyagmására utal. Az asztal tartóinak két hangsúlyos eleme a mankó és a tör, Bax szerint a Szaturnusz hagyományos attribútumaiból, a mankóból és a sarlóból vezethetők le. „Így, folytatja Fraenger, a hóddal már egyértelműen jelzett kasztrációs szimbolika a Jupiter által megférhatlanított vetésisten jelvényeivel még egy megerősítést kap.”¹²⁴

A kép középső részének jelenetét Fraenger a béka menyegzőjének nevezi. A képen egy öregasszony tölt a béka serlegébe: a főpapnő, az „ördög nagyanyja”. A harmadik alak a meztelen fűzfalány, a fa mögül kitekintő boszorka. Íme, hogyan kapcsolja össze Fraenger ezt a jelenetet a középső táblakép asztaljelenetével: „A fiatal boszorkány és a béka házassága hasonló szimbolikus közösülési aktussal teljeseedik be, mint a feketemise első papnőjéé, aki a keblén át húzott köteléssel vezette a sisak démonikus kígyóerejét az öléhez. A béka öletől a boszorkány öléig egy vékony selyemszalag feszül, amelyet a béka jobb hátsó lábával felizgatott nemi szerve felé húz. A boszorkány is jobb kezével szorítja szemérméhez a selyemszalagot. Ennek felső, gyöngybojtokkal díszített vége a béka lábujjáról lóg le, alsó vége pedig a mocsárba vész. Ezzel az ősmasszába történő visszatéréssel véglegesen megpecsétlődik a táv- illetve kettős nemzés mágikus egyesítő ereje.”¹²⁵

A remete, aki eredetileg egy olyan helyzetben ül, amely a békanász felé fordítaná arcát, azzal óvja magát a körülötte tomboló iszonyattól, hogy fejét elfordítja, tekintete valahova a távolba vész. Teste összegörnyed, védekezik mintha, kezében a késő középkori ábrázolásokon gyakori könyv és bot.

Kulcsszavak

antoniták, anyarozsmérgezés, állatbíraskodás, megrendelő, démoni lények, zsidókeresztény, kultikus bálvány, boszorkányfa, szexuálmágia, növényi izgatószer, mandragóra

Szakirodalom

BUZZATI, Dino – CINOTTI, Mia

1994 *Bosch*. Corvina Kiadó, Budapest

FRAENGER, Wilhelm

1982 *Hieronymus Bosch*. Corvina Kiadó, Budapest

PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila

1985 *Ember és növényvilág*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

SELIGMANN, Kurt

1997 *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban*. Gondolat Kiadó, Budapest

¹²⁴ Fraenger 1982: 382.

¹²⁵ Fraenger 1982: 383.